

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

МОЛЧАНОВА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 821.161.1 – 32 Сологуб.09

ЖАНРОВА СИСТЕМА МАЛОЇ ПРОЗИ Ф. СОЛОГУБА

10.01.02 – російська література

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Московкіна Ірина Іванівна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, професор,
завідувач кафедри історії російської літератури.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Андрущенко Олена Анатоліївна,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди, професор,
завідувач кафедри російської та світової літератури,
проректор з наукової роботи

кандидат філологічних наук, доцент
Борбунюк Валентина Олексіївна,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв,
доцент кафедри українознавства.

Захист відбудеться «8» жовтня 2014 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.051.07 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. 2/37.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (61022, м. Харків, майдан Свободи, 4).

Автореферат розісланий «3» вересня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. В. Кисіль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що увагу дослідників творчої спадщини Ф. Сологуба привертали, насамперед, лірика та романи одного із найвідоміших російських символістів, тоді як всебічний аналіз жанрової системи його малої прози до сьогодні не здійснено. Сучасні дослідники дуже часто не розрізняють в ній оповідання та новели й зосереджуються на окремих аспектах поетики: домінуючих образах-символах, типах конфлікту та героїв, особливостях психологізму та ін. Не був проведений аналіз способів об'єднання малої прози Ф. Сологуба у цикли та їх композиції. Найменш дослідженими залишаються мініатюри символіста – казочки, перетворення (метаморфози), афоризми та фрагменти.

Разом із тим останнім часом все більш очевидним стає те, що мала проза письменника за художнім значенням та впливом на розвиток літератури ХХ століття не поступається його поезії та романістиці. Спеціальний аналіз поетики всіх жанрових різновидів сологубівської малої прози та специфіки об'єднання їх у цикли потрібен як створення комплексного уявлення про неї і для з'ясування її місця в творчій спадщині письменника та літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ століть. Тому є необхідність дослідження специфіки жанрової системи малої прози Ф. Сологуба в контексті його лірики, романістики та публіцистики з урахуванням фундаментальних тенденцій «срібного віку» російської літератури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі історії російської літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах основного напрямку її науково-дослідної теми «Проблеми методу, поетики і жанру російської літератури ХІХ–ХХ століть» (номер державної реєстрації 0111U004774). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 18 листопада 2011 р.).

Мета й завдання дослідження. Мета роботи – з'ясувати жанрову різноманітність, типологію, специфіку поетики та ступінь новаторства малої прози Ф. Сологуба. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- узагальнити науково-критичну літературу, присвячену аналізу малої прози Ф. Сологуба;
- проаналізувати особливості жанрової поетики творів малої прози Ф. Сологуба, створених у різні роки;
- дослідити специфіку та функції мотивів, інтертексту, міфопоетики новел, «календарної» прози, казочок, перетворень, фрагментів і афоризмів Ф. Сологуба;
- з'ясувати функції заголовного комплексу творів і циклів малої прози Ф. Сологуба;
- виявити способи циклотворення та структуру циклів малої прози письменника;
- вписати малу прозу Ф. Сологуба в його художній світ і літературний процес кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Об'єктом дослідження є репрезентативні для малої прози Ф. Сологуба твори, написані в різні періоди його творчості.

Предмет дослідження – особливості поетики та жанрових моделей малої прози Ф. Сологуба.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну базу роботи складають наукові праці, присвячені історії та теорії літературних жанрів (В. Байкеля, Т. Бовсунівської, С. Бройтмана, Н. Гачева, В. Кожина, Н. Тамарченка, В. Тюпи та ін.); праці з теорії та методики аналізу жанрів малої прози (Х. Барана, І. Денисюка, В. Захарова, Є. Мелетинського, Г. Орлової, О. Чудакова та ін.); праці з поетики літературного твору як художньої цілісності (М. Гіршмана, Б. Кормана, Д. Ліхачова, Ю. Лотмана, Б. Успенського та ін.); праці дослідників теорії мотиву та мотивного аналізу (Б. Гаспарова, І. Силантьєва); дослідження теорії інтертекстуальності (А. Жолковського, Ю. Крістевої, І. Смирнова, Н. Фатєєвої), міфопоетики (А. Долгенко, З. Мінц, В. Полонського, Л. Сілард, А. Ханзена-Льове та ін.), інтермедіальності (А. Тимашкова, Н. Тишуніної), функцій абсурду в художньому тексті (роботи О. Буреніної); праці з поетики прози «срібного віку» (О. Андрущенко, С. Бройтмана, Т. Венцлови, В. Єрофєєва, С. Ільйова, О. Калениченко, В. Келдиша, Л. Колобаєвої та ін.); дослідження прозаїчної творчості Ф. Сологуба (Н. Барковської, В. Виноградової, Н. Дворяшиної, Л. Євдокімової, С. Ісаєва, Р. Красильникова, А. Магалашвілі, М. Павлової, О. Романової, Г. Чивліклій та ін.).

Для досягнення мети в розв'язанні поставлених завдань застосовано методи цілісного, мотивного, інтертекстуального, інтермедіального аналізу, а також описово-аналітичний та порівняльно-типологічний підходи до дослідження художніх текстів.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вперше:

- системно проаналізовано жанрову поетику новел Ф. Сологуба, що домінують в його малій прозі, виявлено специфіку та функції їх мотивів, інтертексту (в тому числі автоінтертексту), міфопоетики;
- розширено семантичне та інтерпретаційне поле «календарної» прози Ф. Сологуба;
- виявлено особливості та функції циклізації новел, а також структуру новелістичних циклів Ф. Сологуба;
- схарактеризовано інваріантні моделі, зв'язки з претекстами, специфіку поетики та циклізації казок Ф. Сологуба;
- з'ясовано особливості жанру перетворення (метаморфози) Ф. Сологуба;
- проаналізовано поетику фрагментів і афоризмів Ф. Сологуба;
- виявлено ізоморфність творів малої прози Ф. Сологуба;
- схарактеризовано жанрову систему малої прози Ф. Сологуба;
- уточнено місце і роль малої прози Сологуба в його творчості та літературному процесі кінця XIX – початку XX століть.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні уявлень про специфіку поетики, жанрової системи та циклізації творів малої прози Ф. Сологуба.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали й результати дослідження можуть бути використані при вивченні курсу історії російської літератури кінця XIX – початку XX століть, спеціальних курсів та наукових семінарів, присвячених творчості Ф. Сологуба у ВНЗ, під час написання навчальних посібників з історії російської літератури кінця XX – початку XXI століть; при подальшому дослідженні російської літератури цього періоду; для написання курсових, бакалаврських, магістерських робіт.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати й висновки, що містяться в дослідженні, отримано автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Дисертація в повному обсязі обговорювалася на засіданні кафедри історії російської літератури філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Матеріали дисертаційної роботи викладалися на наукових конференціях: IV Міжнародній науковій конференції молодих учених-русистів «Художественный текст как предмет лингвистического исследования» (Харків–Білгород, 9–10 квітня 2013 року); Міжнародній науковій конференції «Поетика інтермедіальності в літературі XIX–XX століть» (Харків, 3–5 жовтня 2013 року); II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблемы филологии, культурологии и искусствоведения в свете современных исследований» (Махачкала, 14 жовтня 2013 року); XV Міжнародній науково-практичній дистанційній конференції «Современная филология: теория и практика» (Москва, 2 квітня 2014 року); II Міжнародній науково-практичній конференції «Филология и лингвистика в современном обществе» (Одеса, 18–19 квітня 2014 року); III Міжнародному науково-методичному семінарі «Проблеми вивчення і викладання російської мови та літератури в полікультурному просторі XXI століття» (Луцьк, 23–24 листопада 2011 року); підсумковій конференції аспірантів та здобувачів філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, 28 березня 2014 року).

Публікації. Результати дослідження відображено у 5 статтях, опублікованих у фахових виданнях, із них одна в іноземному.

Структура й обсяг роботи. Структура дисертації зумовлена її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел, який містить 180 позицій. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 210 сторінок, з яких 191 сторінка основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «**Вступі**» обґрунтовано актуальність теми дослідження, її зв'язок із науковими програмами та планами, сформульовано мету й завдання роботи, окреслено основні методи аналізу, предмет і об'єкт дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про апробацію дисертації.

Перший розділ роботи – «Історія та актуальні проблеми вивчення прози Ф. Сологуба» – є історіографічним і методологічним. У ньому проаналізовано наукову літературу, яка стала методологічною базою дисертації, а також схарактеризовані основні праці літературознавців, які вивчали творчий доробок Ф. Сологуба. Розділ складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. – «Основні етапи й аспекти дослідження творчості Ф. Сологуба» – подано огляд науково-критичної літератури за темою дисертації та визначено підходи до її осмислення.

Проза Ф. Сологуба одразу ж привернула до себе увагу сучасників письменника. А. Бєлий, М. Кузмін, М. Волошин, Ю. Айхенвальд, К. Чуковський, О. Блок, В. Брюсов, Є. Замятін, Г. Чулков, Г. Адамович, В. Ходасевич та ін. високо оцінили художню самобутність Ф. Сологуба та його специфічне іронічне світосприйняття. Критиками було визначено коло декадентських тем і мотивів, на яких базувалися поетичні та прозаїчні твори Ф. Сологуба: *несприйняття Бога та створеного ним світопорядку, рятівної смерті, прагнення піти від недосконалої дійсності у світ мрії, ночі* та ін. Сучасники також виявили деякі особливості сологубівських романів, оповідань, казок.

Радянська наука творчості декадента майже не приділяла уваги. Російське та українське літературознавство звернулося до осмислення творчої спадщини Ф. Сологуба у другій половині ХХ століття. При цьому були враховані та розвинуті висновки дореволюційної критики. Передусім дослідники звернулися до аналізу поетики романів Ф. Сологуба і насамперед найвідомішого із його творів – «Мелкого беса» (В. Єрофєєв, С. Ільйов, В. Келдиш, С. Ленська, О. Мойсєєва, М. Павлова, Є. Перемишльєв, О. Романова та ін.), а також і його лірики (В. Багно, М. Дікман, Н. Пустигіна та ін.).

Серед західноєвропейських та американських літературознавців творчість Ф. Сологуба вивчали Л. Силард, Ш. Розенталь, Х. Фоулі, І. Хольтхузен. Усі відзначені вченими особливості неоміфологічної романістики та поезії Ф. Сологуба слід враховувати і при дослідженні його малої прози.

В останні роки до творчості Ф. Сологуба зверталися Д. Боснак, С. Бройтман, Ю. Герасімов, А. Губайдулліна, Н. Дворяшина, В. Єрофєєв, В. Келдиш, Л. Колобаєва, О. Михайлов, М. Павлова та ін. Підсумковий для 1990-х років аналіз біографії та творчості Ф. Сологуба належить С. Бройтману – автору статті про письменника в фундаментальній праці вчених ІМЛП РАН «Русская литература рубежа веков (1890-е – начало 1920-х годов» (2000–2001), а в новітній монографії М. Павлової «Писатель-инспектор: Федор Сологуб и Ф. К. Тетерников» (2007) докладно схарактеризовано перше десятиліття письменницької діяльності Ф. Сологуба.

У низці статей останнього десятиліття предметом дослідження стали окремі аспекти (типи героїв, образи-символи, проблематика окремих творів, особливості авторської концепції тощо) малої прози Ф. Сологуба, в тому числі її «календарних» різновидів та казок (праці Н. Барковської, В. Виноградової, Ю. Герасімова, М. Гуміненко, М. Дубової, О. Каленіченко, А. Магалашвілі, А. Матюшкіна, О. Осипової, А. Смирнова та ін.). При цьому, як правило, вчені не розрізняють

новели та оповідання письменника, а запропонована типологія його новел досить дискусійна.

Г. Чивліклій здійснила дослідження претекстів (міфологічних, фольклорних, літературних) казок Ф. Сологуба в контексті принципів циклізації російської прози XVIII століття, а О. Єгорова – першої половини XX ст. Н. Барковська, Л. Євдокимова та Н. Новикова у казочках письменника виявили риси абсурду, які зближають «Сказочки» з «Рассказами» та «Случаями» Д. Хармса.

Таким чином, незважаючи на великий обсяг сучасної Ф. Сологубові критики й майже столітнє вивчення його прози істориками літератури, мала проза письменника, що становить більшу частину його творчої спадщини, все ще залишається недостатньо дослідженою. Вона розглянута фрагментарно і вкрай вибірково, не виявлені всі її жанрові різновиди. Так, зі сфери ґрунтовного дослідження вчених випав цикл афоризмів і фрагментарний текст під назвою «Достоинство и мера вещей». Ті самі твори Ф. Сологуба називають то оповіданнями, то новелами; не досить повно схарактеризована специфіка поетики його новел і казок; до кінця не усвідомлені принципи їх об'єднання в цикли. У результаті – мала проза Ф. Сологуба не представлена як організована система жанрів і їх різновидів.

Підрозділ 1.2. «Теоретична основа та методика дослідження жанрової поетики малої прози Ф. Сологуба» містить основні теоретичні положення, які стали базою для осмислення малої прози Ф. Сологуба та дали змогу запропонувати її типологію: сучасні уявлення про жанр, новелу, підтекст, мотив, інтертекст, «календарну» прозу, модерністську казку, абсурд, мініатюру, фрагмент, афоризм. Схарактеризовано принципи цілісного, мотивного, інтертекстуального та інтермедіального аналізу художніх творів, залучених до дослідження.

У дисертації було враховано результати дослідження Т. Бовсуновської «Основи теорії літературних жанрів» (2008), в якому вона простежила історію вивчення категорії жанру, та І. Денисюка «Розвиток української малої прози XIX – початку XX ст.» (1999), де вчений дослідив процес оновлення існуючих жанрів на базі модернізму (новели, оповідання, літературної казки та ін.) та виникнення нових (нарис, етюд, ескіз та ін.).

Актуальною для дисертаційної студії виявилася концепція жанру та методика його вивчення в теоретичному та історичному аспектах, яка належить російським літературознавцям Н. Тамарченку та С. Бройтману – співавторам новітньої «Теории литературы» (М., 2004) та глави «Жанр и жанровая система в русской литературе конца XIX – начала XX века» у колективній монографії «Поэтика русской литературы конца XIX – начала XX века. Динамика жанра. Общие проблемы. Проза» (М., 2009). Уявлення цих учених про жанр базуються на загальновідомій концепції «трьохмірності» жанрової структури М. Бахтіна й враховують дослідження Г. Гачева, В. Кожина, Т. Сильман та ін. у вирішенні проблеми співвіднесення історичних жанрів і їх теоретичних моделей. Такі поняття, як жанр, канонічні та неканонічні жанрові структури, система жанрів розглядаються науковцями спочатку в теоретичному аспекті, а потім в контексті літератури межі XIX та XX століть. Учені дійшли висновку, що в російській літературі кінця XIX –

початку XX століть жанри зазнавали деканонізації, але не втрачали своєї значущості.

Такі сучасні аспекти вивчення поетики, як інтертекст (дослідження А. Жолковського, Ю. Крістєвої, І. Смирнова, Н. Фатєєвої) та відношення між жанром й інтертекстом, жанром і дискурсом, генезою та типологією жанру, а також між усіма ними (роботи І. Смирнова й В. Тюпи) були враховані при аналізі функцій інтертексту та інтертекстуальних мотивів у жанровій структурі малої прози Ф. Сологуба.

Незважаючи на те, що існує багато досліджень з історії та теорії жанрів оповідання й новели (В. Байкеля, Є. Дмитрієвої, Б. Зелінського, Є. Мелетинського, А. Нінова, В. Скобелєва, Б. Томашевського та ін.), вони досі викликають суперечки літературознавців. Автори новітньої праці «Поэтика русской литературы конца XIX – начала XX века. Динамика жанра. Общие проблемы. Проза» (2009) ставлять питання про належність цих двох жанрів до середніх (поряд з повістю), вважаючи, що малими жанрами є анекдот, мініатюра, фрагмент і т. ін. Проведений аналіз дозволяє твердити, що домінуючим жанром у Ф. Сологуба була новела, яка у роботі віднесена до малої прози, а ще більш лаконічні твори (казочки, фрагменти, перетворення) розглянуті як мініатюри.

Аналіз «календарних» різновидів новели у прозі Ф. Сологуба спирався на роботи Х. Барана, В. Захарова, О. Душечкиної, О. Калениченко, А. Магалашвілі, О. Тиманової та ін. До уваги взято те, що новели символістів завдяки психологізму, неоміфологізму та підтексту набувають багатошаровості. Оскільки підтекст, в свою чергу, пов'язаний з функціонуванням мотивів, враховувалися роботи, присвячені поетиці мотиву й мотивному аналізу художнього твору (праці Б. Гаспарова та І. Силантьєва).

Як довели Н. Новикова, Л. Овчиннікова, Г. Орлова, Г. Чивліклій та ін., розквіт жанру літературної казки в російській прозі «срібного століття» став можливим завдяки інтересу письменників до всього містичного і фантастичного, а також їх зверненню до фольклору та міфології. Поряд із творами, близькими до традиційної жанрової моделі казки, з'являються суто авторські жанрові утворення, які збагачуються вкрапленнями елементів інших жанрів (легенди, притчі, билички і т. ін.), а також реалізують ігрові форми репрезентації матеріалу. Важливою рисою літературної казки «срібного століття» була спроба філософського осмислення в ній картини світу й життя людини.

У символістській літературі, як і загалом у мистецтві кінця XIX – початку XX століть, особливе місце посів художній абсурд, вивченням якого займалася О. Буреніна. У своїх роботах дослідниця інтерпретує абсурд як феномен, подібний до «одивнення», та такий, що начебто веде до нісенітниць, а насправді стимулює зіткнення сенсів та народжує нові. Серед прийомів вираження абсурду – алогізм, парадокс, гротеск, метаморфоза (перетворення). Остання досліджена в прозі Ф. Сологуба лише вибірково (наприклад, як здатність перекидатися героїв у «Мелком бесе»). Між тим один зі своїх циклів письменник назвав «Превращения». До нього увійшли мініатюри, що досі не були предметом спеціального розгляду.

У дисертації доводиться, що метаморфоза в них – не тільки художній прийом, але й виконує жанротвірну функцію.

Наприкінці XIX – напочатку XX століть у світовій літературі була поширеною установка на фрагмент у малих і великих формах поезії та прози (Т. Еліот, Дж. Джойс, Х.-Л. Борхес і багато ін.). Фрагментарна лінія виявилася вельми продуктивною і в російській літературі. У теорії літератури до цього часу не існує точних визначень поняття «фрагмент» і пов'язаного з ним жанру афоризму. У роботах Л. Сокольської, Л. Успенського, Н. Федоренко та ін. загальноновизнаними називаються тільки такі якості фрагменту, як відокремленість, незавершеність, уламчастість, монтажний принцип композиції. Характерними рисами афоризму дослідники визначають лаконічність, високий ступінь узагальненості, відірваність від контексту, витонченість форми і художність.

Другий розділ «Поетика та принципи циклізації новелістики Ф. Сологуба» присвячено аналізу найбільш репрезентативних новел Ф. Сологуба, що відносяться до різних періодів його творчості. Розділ складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *«Поетика ліро-епічних новел і склад циклів Ф. Сологуба»* доведено, що саме новели були домінуючим жанром у малій прозі письменника, який створив близько ста новел. У всіх проаналізованих творах, написаних у різні роки – «Свет и тени» (1894), «Червяк» (1896), «Улыбка» (1897), «Красота» (1899), «Жало смерти. Рассказ о двух отроках» (1903), «Маленький человек» (1907), «Смерть по объявлению» (1907), «В толпе» (1907), «Опечаленная невеста» (1908), «Белая собака» (1908), «Звериный быт» (1912), «Алая лента» (1912), «Турандина» (1912), – виявилася саме новелістична жанрова структура: параболічність композиції, лаконізм, пуант у розвитку сюжету, неочікуваний фінал, експресивність і т. ін.

У дослідженні показано, що новели Ф. Сологуба містять дві сюжетні лінії: перша з них – епічна, що відображає події, які відбуваються, досить редукована; а друга – лірична, що відтворює психологічну або екзистенціальну колізію, або домінує в тексті, або розвивається на рівні підтексту. Тому важливі концептуальні та структуротвірні функції виконують автоінтертекстуальні символічні та неоміфологічні мотиви та їх варіації, які прийшли з лірики Ф. Сологуба і розширили свої значення в контексті малої прози письменника. Так, відзначено важливу концептуальну, структуротвірну і циклотвірну роль автоінтертекстуальних мотивів *туги, страху, самотності, смерті, богопокинутості, відчуженості, ворожості, байдужості, презирства, суму, томління, мрії, сну, божевілля, світла і тіней, краси, пилу* і т. п.

Стійке коло мотивів новелістики Ф. Сологуба включає також певний ряд інтертекстуальних мотивів і їх варіацій, що породжені міфологічними та літературними претекстами. Серед них – *жертви, сміху, спокуси, спокутування, вічного спокою, смерті* та ін. У новелах Ф. Сологуба («Утешение», «Червяк», «В толпе», «Звериный быт», «Белая собака», «Смерть по объявлению» та ін.) міфологічні мотиви за рахунок використання таких прийомів, як буквалізація метафори та уособлення, внаслідок чого предмети часто перетворюються на образи персонажів, а герої демонологізуються. При цьому мотиви *людини-звіра, маски,*

ролі, метаморфози та ін. стають сюжетотвірними чинниками, а новели набувають багатосаровості.

Одним із продуктивних ракурсів дослідження новел Ф. Сологуба («Красота», «Алая лента», «Турандина», «Отравленный сад», «Золотая лестница») виявився аналіз візуального та акустичного аспектів їх поетики. Доведено, що пейзажі та музичні фрагменти в художній канві багатьох творів письменника співвідносні з жанром «поезії в прозі». Роль таких ліричних елементів в новелах письменника – в усвідомленні героєм (або оповідачем) важливих концептуальних сенсів. Ф. Сологуб ставив музику на один рівень із такою вічною цінністю, як краса: спроможність бачити та розуміти їх виправдовують життя людини на Землі.

Усі відзначені особливості поетики новел, а також схожа специфіка їх хронотопу, трансформованого вкрай суб'єктивним світосприйняттям героя, та тотожність утіленої в творах авторської іронічно-песимістичної концепції дозволяло Ф. Сологубу вільно переміщати свої новели з одного циклу до іншого без втрати логічного порядку й цілісності збірника. Так, наприклад, новели «Свет и тени», «Червяк», «К звездам» спочатку входили до збірки «Тени», новели «Улыбка», «Прятки», «Белая мама» – до збірки «Книга очарований», а новели «Земле земное» – до збірки «Жало смерти», однак це не завадило автору об'єднати їх згодом у циклі «Земные дети». Поряд із названими у збірку «Жало смерти» автор розмістив новели «Утешение», «Обруч», «Жало смерти. Рассказ про двух отроков», які Ф. Сологуб умістив у цикл «Недобрая госпожа» разом із новелою «Маленький человек» зі збірки «Истлевающие личины».

Подібним чином автор мав змогу включати той самий твір у різні циклічні структури або ж допускати зміну раніше встановленого порядку розташування новел у циклі. Це було можливим, оскільки творчості Ф. Сологуба в цілому не була притаманна еволюція: він прийшов до літератури з визначеним набором тем і мотивів, типів героїв і сюжетів, які реалізовував у схожих жанрових формах.

Здійснене дослідження новелістики Ф. Сологуба дозволяє також стверджувати, що ліро-епічні, символіко-неоміфологічні новели письменника або передували його романам-міфам і значною мірою формували їх поетику, проблематику та авторську концепцію (насамперед «Мелкого беса»), або підводили підсумки художнього дослідження людини та світу в цих романах (новели «Маленький человек», «В толпе», «Конный стражник», «Обыск» та ін.).

У підрозділі 2.2. «*“Календарна” новелістика Ф. Сологуба: поетика та функції*» з'ясовано специфіку календарних новел письменника («Баранчик» (1898), «Рождественский мальчик» (1905), «Елкич» (1906), «Снегурочка» (1908), «Сон утешающий» (1909), «Помнишь, не забудешь» (1911), «Незамерзающий мальчик» (1916) та ін.).

Дослідження «календарної» прози Ф. Сологуба виявило як її архітекстуальний зв'язок з інваріантними моделями святкового, різдвяного та пасхального оповідань (сакральний хронотоп та функціонування пов'язаних з ним мотивів *свята, снігу, морозу, дива, воскресіння* тощо; виступаючі у якості головних персонажів діти; колізія, яка містить сподівання на диво), так і жанрову основу, характерну для сологубівської неоміфологічної ліро-епічної новели. Тісний зв'язок із лірикою

й новелістикою письменника виявився на всіх рівнях поетики «календарної» прози: системи персонажів (герої-сироти, нижча демонологія), колізій та сюжету (екзистенційна самотність і відчуження героїв, їх відхід до світу мрії внаслідок нерозуміння оточуючими та ін.), мотивів (*богопокинутості, смерті, сирітства, босоніжжя, туги, страху, втоми, неприйняття дійсності, згубної мрії* та ін.). Було відмічено й схарактеризовано сюжетотвірну та циклотвірну функції цих колізій і мотивів, а також символічність та неоміфологічність усіх рівнів художньої структури новел письменника.

Оскільки тематичне та жанрове поле «календарної» малої прози було обмежене, письменник-символіст прагнув до його розширення, відступаючи від встановлених внутрішніх жанрових канонів. Він прагнув трансформувати їх заради втілення власної іронічно-песимістичної концепції буття. Тому в «календарних» новелах функціонують сологубівські мотиви *страху, перевтілення, темряви, примарності* тощо.

Не утворивши окремої збірки або авторського циклу, різдвяні, святочні, великодні та святкові новели увійшли до різних підсумкових циклів новел Ф. Сологуба. У них «календарні» новели, які, як правило, відкривали або завершували цикл, займали сильну позицію. Разом із назвою циклів вони створювали «заголовний комплекс» та виконували, кодуючи, функцію «зачину». Оскільки новели були розташовані наприкінці циклу, вони асоціативно повертали читача до початку та назви, структурно й концептуально завершуючи його як єдність.

Третій розділ «Жанрова специфіка та типологія мініатюр Ф. Сологуба» розкриває особливості втілення авторської художньої моделі світу в його найменших за обсягом, але не за глибиною змісту прозаїчних творах.

Підрозділ 3.1. «“Превращения”» присвячено дослідженню такого різновиду сологубівських мініатюр, який може бути названий перетворенням. Йому передував важливий для новелістики Ф. Сологуба прийом метаморфози, відомий ще з міфології та античної літератури. Так, було показано, що в новелах письменника несподівані метаморфози (що також виконують жанротвірні – новелотвірні – функції) відбувалися не лише з психологічним або екзистенціальним станом, тобто у внутрішньому світі героїв (новели «В толпе», «Опечаленная невеста», «Смерть по объявлению» тощо), але й із зовнішнім виглядом героїв (новели «Маленький человек», «Белая собака», «Снегурочка» тощо). У романах-міфах Ф. Сологуба, як відомо, теж функціонував мотив метаморфози як оборотництва. Проблема личин (масок) та справжнього обличчя людини була об’єктом для роздумів і в статтях символіста («Театр одной воли» та ін.).

Згодом метаморфоза в малій прозі Ф. Сологуба з художнього прийому перетворюється в цілком самостійний жанр. Мініатюри з жанровою моделлю метаморфози в основі увійшли в мікроцикл, який письменник назвав «Превращения». Жанрова модель метаморфози виникла в процесі редукції всіх художніх елементів твору, окрім деталей (портрета, поведінки та внутрішнього стану героїв), пов’язаних із ситуацією перетворення. Найважливіші з них позначені у заголовках мініатюр: «С книгою и с книжкою», «Учитель и конторщик»,

«С учеником и гостем», «В сапогах и босиком», «С подчиненным и начальником». Аналіз усіх мініатюр виявив також в основі їх композиції спосіб *монтажа* двох, здавалося б, полярно протилежних *фрагментів* першої та другої частини (до і після метаморфози героя) в гротескову цілісність.

На перший погляд, «Превращения» Ф. Сологуба ближче до сатиричного зображення моралі та побуту в романі Апулея «Метаморфозы». Але, незважаючи на іронічність оповідача, у сологубівських мініатюрах немає дидактики, тому що у них, як у поемі Овідія «Метаморфозы», усе плинне та не піддається пізнанню, у тому числі норма та міра речей, з висоти якої автор має можливість судити про те, що зображує. Тому мабуть не випадково роздумам про цю проблему автор присвятив ще один цикл мініатюр (фрагментів) під назвою «Достоинство и мера вещей». Таким чином, на фоні античних претекстів у «Превращениях» Ф. Сологуба очевидне іронічне «зниження» метаморфози з висоти міфу до побутової ситуації. Разом із тим виокремлення саме ситуації перетворення призводить до загострення філософської проблеми маски, ролі та істинного обличчя людини.

Мікроцикл перетворень складається з п'яти мініатюр, які мають ще й порядковий номер. Всі вони представляють собою завершені структури і можуть розглядатися як окремі твори. Разом із тим вони підкорюються законам циклізації: у даному випадку їх об'єднує не тільки головний мотив перетворення (як і всі твори циклу «Книга превращений», куди увійшов мікроцикл), крихітний обсяг та жанр, але й центральні у творчості Ф. Сологуба питання про можливість пізнання світу і людини, про видимість і сутність, про відносність істини і т. ін.

У підрозділі 3.2. «“Сказочки”» виявлено специфічні риси такого оригінального жанру, як сологубівська казочка, над створенням якого письменник працював із середини 1890-х до 1910-х років. У цілому за цей час Ф. Сологуб написав 78 казочок. У назву циклу «Сказочки» Ф. Сологуб виніс не центральний мотив чи образ-символ (як у новелістичних циклах), а своє авторське визначення жанру мініатюр, що входять до нього. Це стає ще очевиднішим при порівнянні назв циклів казок М. Салтикова-Щедріна («Сказки для детей изрядного возраста») та Л. Андрєєва («Сказочки не совсем для детей»), які вказували або тільки на адресат (у М. Салтикова-Щедріна, або й на адресат, і на жанрову своєрідність – у Л. Андрєєва).

У роботі виявлено особливості поетики та жанрової моделі казочок Ф. Сологуба. Їх претекстами та зразками, дійсно, слугували фольклорні та літературні казки та байки. Однак, граючи з традиційними жанрами, Ф. Сологуб водночас відтворював їх характерні риси і трансформував відповідно *reductio ad absurdum*. Уже в самому визначенні жанру можна побачити вказівку на іронічне ставлення письменника до традиційних претекстів, які він з допомогою редукції перетворював на крихітні мініатюри. Спираючись на фольклорні та літературні жанрові моделі, письменник вводив у текст чарівні предмети (килим-літак, шапка-невидимка, скатертина-самобранка, чарівна паличка), архетипних фольклорних і літературних персонажів (дурнів, принцес, звірів, птахів, рослин, фантастичних тварин та ін.); традиційні триразові повтори на рівні сюжету, системи персонажів і предметного світу; елементи, що обрамляють казковий текст: характерні заголовки, зачини, кінцівки та

ін.). Разом із тим редукція всіх рівнів жанрової структури призводила до вкрай схематичного сюжету з новелістично або анекдотично несподіваним фіналом; умовного хронотопу з символічною колористикою; зображення персонажів, по суті, зведеного до їхнього імені та т. ін. На концептуальному ж рівні казочки, на відміну від фольклорних і літературних казок, демонструють перевагу дурості над розумом і тотожність добра зі злом. Безглузді міркування та поведінка сологубівських персонажів призводять не до бажаної мети (як у казках), а найчастіше до руйнування й навіть до смерті. На відміну від дидактичних фольклорних і літературних претекстів, Ф. Сологуб нікого не збирався повчати, оскільки сам не вірив у те, що такий світ може змінитися на краще. Використовуючи такі прийоми, як гротеск, контраст, гіперболізацію, уособлення, буквалізацію метафори, створення незвичайних ситуацій і персонажів, що відповідають ступеню безглуздя цих ситуацій Ф. Сологуб виявляв абсурд, що корениться в онтологічних основах світопорядку та в підсвідомих глибинах людини. Тому його казочки, в яких часто фігурують герої-діти та звучать «дитячі» слівця, явно не призначені для дитячої читачкої аудиторії. У вкрай лаконічних і начебто навіть примітивних (від типу розповіді до героїв і сюжетів) мініатюрах Ф. Сологуб безстрашно демонстрував безглуздість людського буття.

Варто також відзначити, що й у своїх казочках Ф. Сологуб не переставав бути ліриком, тому його мініатюрні «примітиви» вирізняються високим рівнем суб'єктивності й вибудовані за законами ритмічної прози. Казочки за своєю структурою близькі до ліричних мініатюр: у них функціонує система мотивів, що сприяє ритмізації прози. У поезії казочок рівні оповіді й художнього мовлення стають визначальними як у процесі мотивного сюжетотворення, так і при іменуванні героїв і предметів. Усе вказане підтверджує припущення про те, що іронічні казочки Ф. Сологуба в силу своєї граничної концентрації та лаконічності виявилися підсумковим результатом роздумів автора про життя. Своїми мініатюрами як словесними закляттями письменник-символіст руйнував стіни й межі, знімав завіси і ширми, що заважають повноцінному сприйняттю людиною такого недосконалого навколишнього світу. На це вказує й назва циклу («Заклятие стен»), до якого увійшов цикл казочок, а також статті Ф. Сологуба («Театр одной воли», «Демоны поэтов» та ін.) з того ж циклу.

У творах циклу «Сказочки» письменник ставить серйозні філософські питання про сенс життя людини й закони його існування, але не претендує на роль вчителя життя, тому не моралізує, а тільки оголює абсурдність загальноприйнятого світопорядку й сміється. Як і в інших жанрових різновидів його малої прози, високий ступінь авторської суб'єктивності на рівні оповіді виявляється в іронії та інших формах сміху, аж до «чорного гумору». Як писав сам Ф. Сологуб, «Всякий фарс в наше время становится трагедией, смех наш для чуткого уха ужаснее нашего плача, и восторгу нашему предшествует истерика».

Як показало дослідження, Ф. Сологуб створив інваріантну модель авторської казки. Його казочки складаються в цикл, насамперед, завдяки подібності їх жанрових моделей, що відобразилось у самій назві циклу (зауважимо, що назви циклів «Превращения» і «Афоризмы» також містять вказівки на жанр творів, що до

них входять). Крім того, жанротворчі та циклотвірні функції, як і в новелістиці, у них виконує певне коло наскрізних мотивів.

Казочки й новелістика Ф. Сологуба, судячи з усього, передували не тільки абсурдистській прозі Д. Хармса, на що неодноразово вказували вчені, але й більш широкому колу творів XX століття. Виходить, що Л. Андрєєв назвав свої «Сказочки не совсем для детей», написані в період з 1907 по 1913 рік, казочками, уже слідом за Ф. Сологубом, «Книга сказок» і «Политические сказочки» якого вийшли в 1905 і 1906 роках відповідно. Л. Андрєєв розвивав жанр, створений Ф. Сологубом, слідом за ним і в тому ж напрямку. Ці спостереження дозволяють також поставити питання про ступінь впливу Сологуба на художню практику російських футуристів – їх поводження зі словом, тлумачення і використання його знакової природи, функції примітиву і т. п. Крім того, мабуть, можна говорити про врахування й розвиток досвіду Ф. Сологуба-новеліста С. Кржижановським при створенні таких творів, як «Сбежавшие пальцы» (1922), «Швы» (1927–1928) та ін., що увійшли до циклу «Сказки для вундеркиндов».

Підрозділ 3.3 «Фрагментарна проза: “Афоризмы” та “Достоинство и мера вещей”» має предметом дослідження найменші мініатюри Ф. Сологуба. Афоризми письменника-декадента становлять оригінальні, самобутні вислови, спрямовані на лаконічне вираження думок, підсумкових роздумів автора про сенс життя, смерті, природу людських взаємин, сутності Бога і Сатани, природу й науково-технічний прогрес тощо. Усі вони випробували на собі вплив не тільки філософії Ф. Ніцше (як вже було відмічено вченими), а також А. Шопенгауера, й філософсько-естетичних концепцій символістів. Крім того, усупереч думці М. Павлової, сологубівські «Афоризми» досить оригінальні і за своєю жанровою формою. Вони набагато лаконічніше афористичних суджень Ф. Ніцше, в основі більшості з них лежить парадокс, несподіване зближення слів полярної семантики, іронія. Особливо слід відзначити вписаність кожного з афоризмів у контекст сологубівської творчості, що пояснює їх, а також мотивний і концептуальний взаємозв'язок афоризмів у авторському циклі, якому сам Ф. Сологуб дав назву «Афоризмы».

Структура фрагментарного тексту «Достоинство и мера вещей» хоча й тяжіє до афористичності, але менш лаконічна, ніж афоризми самого Ф. Сологуба. Крім того, текст складається в більш структуровану художню цілісність, ніж текст циклу «Афоризмов». Щоправда, «Достоинство и мера вещей» має відкритий фінал. Твір залишає враження незавершеного і принципово нескінченного тексту. Він складається з 85 фрагментів (спочатку записаних автором олівцем на картках без датування, а потім за його дорученням передрукованих як цілісний текст) і являє собою філософські роздуми Ф. Сологуба про моральність людини і онтологічні закони світобудови. Сприймаючи ці фрагменти як єдиний текст, легко помітити, як рухаються авторська думка й мотиви: Ф. Сологуб нарощує число фрагментів, кожен раз повертаючись до поставлених питань і вже частково знайдених відповідей. Позначивши для себе, що достоїнством і мірою речей є ступінь їх досконалості, письменник послуговується цією мірою при розгляданні центральних проблем. При цьому, у фрагментарному тексті функціонують і наскрізні для всієї творчості Ф. Сологуба проблеми й мотиви: *творчості, вічності, ласкавої смерті,*

недосконалості світу, рабства, учительства, нерівності та ін. Письменник активно використовував прийом протиставлення, оперуючи опозиціями добро–зло, істина–брехня, прекрасне–потворне, корисне–непотрібне, свобода–рабство, життя–смерть і т. ін.

Незважаючи на те, що «Достоинству и мере вещей» властиві такі атрибути цілісного тексту, як «зачин» з кодувальною функцією початку, коло мотивів та їх варіацій, що зв'язує окремі, відносно самостійні, фрагменти, які претендують на певну підсумковість, фінал твору все ж виявляється відкритим. Ф. Сологуб залишився вірним собі навіть у творі, який вирізняється підсумково-концептуальним характером, і відмовився від проголошення істини й дидактизму, залишаючи для себе і читача перспективу для подальших роздумів про життя та людину.

ВИСНОВКИ

Аналіз поетики малої прози Ф. Сологуба дозволив виявити її основні жанрові моделі й на цій підставі запропонувати їх типологію. Було показано, що жанрова система малої прози письменника включає новели (у тому числі «календарні») і мініатюри, представлені такими жанрами, як перетворення (метаморфози), казки, афоризми і фрагменти. Результати дослідження свідчать про те, що в жанровій системі малої прози Ф. Сологуба переважає новелістика, представлена такими різновидами ліро-епічної новели, у яких оповідь ведеться від третьої особи, але в аспекті героя. Такий тип оповіді націлений на передачу суб'єктивного сприйняття героєм дійсності і, в той же час, суб'єктивного (як правило, іронічного) погляду оповідача на самого героя і те, що відбувається з ним. Якщо врахувати, що сологубівські герої (дитина-сирота, екзистенційно самотня людина, природна людина, герой-мрійник і т. п.), як правило, із самого початку схильні до нетривіального і негативного сприйняття миру і світопорядку, а з розвитком колізії воно посилюється аж до патологічного, то ступінь суб'єктивності оповіді в новелістиці Ф. Сологуба може бути оцінений як дуже високий.

У новелах Ф. Сологуба з цим пов'язано домінування ліричного сюжету, що відтворює внутрішню колізію героя, й зумовлені нею несподівані метаморфози та гротескові трансформації хронотопу і предметного світу, дані в суб'єктивному сприйнятті героя. Динаміку його розвитку задає функціонування мотивів, які на рівні підтексту виявляють зміни у внутрішньому (психологічному або екзистенціальному) стані героїв. Наслідки внутрішньої колізії героїв, як правило, несподівано виявляються лише у фіналі, змушуючи читача подумки повернутися до заголовного комплексу і «зачину» твору, завершуючи його як новелу. Найважливіші концептуальні та структуротвірні функції в ліричному сюжеті виконують автоінтертекстуальні символічні та міфопоетичні мотиви, які прийшли з лірики Ф. Сологуба та розширили в новелах свої значення (*туги, страху, самотності, смерті, богопокинутості, відчуженості, ворожості, байдужості* та ін.). Якщо ж враховувати, що вже в ліриці ці мотиви мали неоміфологічну природу, то це призводило до осмислення сюжетно-фабульного ряду не тільки на побутовому, але

й на буттєвому рівні. Часто новели Ф. Сологуба об'єднує й тип героя (дитина-сирота, екзистенційно самотня людина, природня людина та ін.).

Особливе місце в малій прозі Ф. Сологуба посідає «календарна» мала проза, тісно пов'язана з поезією і новелістикою письменника-символіста (суб'єктивний тип розповіді, функціонування однакових мотивів у домінуючому ліричному сюжеті, наявність героїв з екзистенціальним типом свідомості і т. п.). За рахунок цього автор розширював досить тісні рамки жанрових моделей «календарної» прози та суттєво перетворював її також у концептуальному плані. Головні новації були пов'язані з трансформацією традиційних для всіх різновидів «календарної» прози фіналів. Вони були підпорядковані вираженню характерної для Ф. Сологуба іронічної та песимістичної авторської позиції. Про те, що цей процес був цілком усвідомленим і цілеспрямованим, свідчить і метатекст, що функціонує в ряді творів (наприклад, у новелі «Незамерзающий мальчик»).

Оскільки коло типів героїв і колізій, сюжету й предметного світу, хронотопу й розповіді, а головне – вираженої з їх допомогою авторської позиції, не було широким і лише варіювалося Ф. Сологубом, його новели легко складалися в збірники та цикли. При цьому, як з'ясувалося, надзвичайно важливу циклотвірну роль відігравали наскрізні мотиви, заголовні комплекси та новели, що відкривають і завершують цикл. При цьому циклотвірні функції «зачину» й фіналу (теж несподівано новелістичного, що повертає до назви циклу), як правило, виконували «календарні» новели, які вирізнялися великим узагальнюючим жанровим потенціалом. Із такою ж легкістю концептуально і структурно схожі сологубівські новели переходили з однієї його циклічної єдності до іншої. Тому склад його збірок і циклів новел постійно змінювався протягом усього творчого шляху. Цей факт свідчить також про відсутність еволюції жанру новели в творчості письменника.

Тенденцію до циклізації проявили й мініатюри Ф. Сологуба, представлені жанрами перетворення, казочки, афоризму і фрагмента. Усі вони були зібрані самим автором у відповідні цикли, які отримали однойменні назви. Дослідження показало, що метаморфоза з прийому в новелістиці переростає в самостійний жанр, який лежить в основі мініатюр, що склали мікроцикл «Превращения». Створюючи ці мініатюри, письменник намагався зазирнути в глибинну сутність людини й виявити її справжні властивості, почуття й можливості. Його цікавить проблема переміни масок і ролей людини: де людина справжня і що ховається за личиною? Чи є за нею лице? Однак прямих відповідей на ці питання письменник у своїх перетвореннях (метаморфозах) не дав, а тільки загострив проблему змін у внутрішньому стані людини. Таким чином, незважаючи на фабульний побутовий рівень цих мініатюр, Ф. Сологуб, як було показано, торкався в них глибоких філософських проблем.

Не менш оригінальним є такий різновид малої прози Ф. Сологуба, як казочка. Подібно до того, як мотив і прийом метаморфози, що функціонували в новелах Ф. Сологуба, відокремившись від решти обрамлення, породили жанр перетворення (так само, свого часу, у живопису, наприклад, народився жанр пейзажу), казковість та фантастичність із елементів жанрової структури деяких новел Ф. Сологуба («календарних», «Турандіна», «Снегурочка» та ін.) перетворилися на самостійний жанр літературної казочки. У казочках отримали розвиток і гротеск, контраст,

гіперболізація, створення незвичайних ситуацій і неоміфологічних персонажів, що відповідають ступеню абсурдності цих ситуацій і под. Мета автора досягається також за рахунок використання ним таких прийомів, як буквализації метафори, уособлення і т. ін. У результаті Ф. Сологуб виявляє абсурдну сутність онтологічних основ світопорядку і духовних глибин людини.

Найменшими за обсягом мініатюрами Ф. Сологуба є його афоризми та фрагменти. Вони становлять оригінальні підсумкові роздуми автора про добро та зло, життя та смерть, природу та людину, що виражені у формі лаконічних висловів. Афоризми Ф. Сологуба, у цілому, підкорюються законам свого жанру: вони характеризуються парадоксальністю (пуантністю), лапідарністю, високим ступенем узагальненості й художньою виразністю. Основну циклотвірну роль тут, як завжди у Ф. Сологуба, виконує коло варіативних мотивів: презирства до людей, нікчемності помислів людей, скритності, нещирості людських взаємин, правди й істини, личин і масок, крадіжки і чесної праці, сорому і болю, оголеності людського тіла, природи і цивілізації, Бога, Сатани і свого «Я». Крім того, циклотворчу функцію виконували монтаж і певна композиція. Істотною відмінністю сологубівських авторських афоризмів є неможливість розгляду їх відокремлено, поза зв'язком із контекстом усієї творчості письменника.

Фрагменти письменника тяжіють до афористичності, однак більш розгорнуті, ніж афоризми, і складаються у внутрішньо цілісний і одночасно незавершений текст, що мав назву «Достоинство и мера вещей». Таку цілісність текст набуває завдяки функціонуванню, насамперед, винесених у назву мотивів міри й достоїнства, а також мотивів досконалості, творчості, вічності, рабства, нерівності, добра й зла, істини й брехні, краси та потворності, корисності та марності, свободи й рабства, життя й смерті. Як і в «Афоризмах», циклотвірну роль тут відіграє монтаж і композиція, що виявляється в їх нумерації. При цьому текст залишає враження спонтанно сформованого й принципово незавершеного.

Усі розглянуті жанрові різновиди відзначаються високим ступенем авторської іронії: Ф. Сологуб не вірив у те, що світ може змінитися на краще, тому його творам, що спираються на літературні, міфологічні та фольклорні претексти, усе ж таки не притаманні моралізаторство та дидактизм. Водночас, так само, як поряд із його песимістичною лірикою існував цикл «Звезда Маир», що втілював авторську мрію (утопію), а в романах паралельно з головною колізією, зумовленою хаотично-абсурдною дійсністю, розвивалася утопічна сюжетна лінія (наприклад, Людмили та Саші в «Мелком бесе», діяльність Триродова в «Творимой легенде»), у малій прозі Ф. Сологуба утопія функціонувала на рівні сюжету в деяких новелах («Красота», «Червяк», «Турандина» тощо) або надавала оригінальність деяким різдвяним новелам, яким можна було б дати підзаголовок «Мрія» («Рождественский мальчик», «Незамерзающий мальчик» та ін.). Але в жанровій структурі малої прози Ф. Сологуба утопія завжди посідала вкрай незначне місце, а домінував завжди іронічний, тверезий, навіть жорстокий погляд на людину і світ. Дослідження малої прози символіста свідчить також про те, що Ф. Сологуб був письменником «позиції», а не «шляху»: він прийшов у літературу вже з певним набором

сформованих тем, мотивів і жанрових форм. Його світогляд і художній потенціал постійно розкривалися, а не змінювалися протягом усієї творчості.

Разом із тим динаміка в художній системі його малої прози виникала за рахунок взаємодії як усіх її жанрів, так і її взаємодії із романами та лірикою. Новелам передувала віршова поезія з її колом проблем та мотивів. Ліро-епічні новели спочатку готували романи-міфи, а потім лаконічно підводили підсумки художнього дослідження письменником людини та світу. Ще більш лаконічними підсумковими жанровими формами втілення художньої картини світу та світорозуміння Ф. Сологуба стали його мініатюри (перетворення, казочки, афоризми та фрагменти), які в повній мірі виявляють закладений автором сенс в контексті всіх його прозаїчних та ліричних творів.

Отже, здійснений аналіз жанрової системи малої прози Ф. Сологуба дозволив виявити як специфіку та оригінальність його творів, так і продуктивність сологубівських жанрових моделей і новацій для широкого кола письменників ХХ століття. Судячи з усього, досвід Ф. Сологуба-новеліста і «казкаря» був врахований не тільки Д. Хармсом, а й Л. Андрєєвим і футуристами, а пізніше і С. Кржижановським, що намічає вектори подальшого дослідження.

Основний зміст роботи викладено в таких публікаціях:

1. Молчанова Е. В. Поэтика новелл Ф. Сологуба (цикл «Недобрая госпожа») / Е. В. Молчанова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. – 2012. – № 1014, вип. 65. – С. 126–129.

2. Молчанова Е. В. Новеллы Ф. Сологуба 1890-х годов : особенности поэтики и циклизации / Е. В. Молчанова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. – 2012. – № 1021, вип. 66. – С. 305–308.

3. Молчанова Е. В. Мотивная организация повествования новеллы Ф. Сологуба «Красота» / Е. В. Молчанова // Русская филология : Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. – 2013. – №1–2 (49). – С. 138–141.

4. Молчанова Е. В. Специфика и функции визуальности в поэтике новелл Ф. Сологуба 1910-х годов / Е. В. Молчанова // Апробация : Проблемы филологии, культурологии и искусствоведения в свете современных исследований : матер. II Междунар. науч.-практ. конф. – Махачкала : НИЦ «Апробация», 2013. – № 9 (12). – С. 19–22.

5. Молчанова Е. В. Живописная и музыкальная составляющие поэтики новеллы Ф. Сологуба «Алая лента» / Е. В. Молчанова // Вісн. Харк. нац. університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. – 2013. – № 1080, вип. 69. – С. 14–18.

АНОТАЦІЯ

Молчанова О. В. Жанрова система малої прози Ф. Сологуба. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.02 – російська література. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2014.

У дисертації здійснено всебічний аналіз поетики репрезентативних творів малої прози Ф. Сологуба в контексті його лірики, романістики і публіцистики. Результати дослідження свідчать про те, що в жанровій системі малої прози Ф. Сологуба переважає ліро-епічна новелістика, тісно пов'язана з «календарною» прозою письменника. Головними її особливостями є домінування ліричного сюжету, функціонування стійкого кола мотивів та пов'язані з цим трансформації хронотопу й предметного світу, подані в суб'єктивному сприйнятті героя, неоміфологізм та символічна багатозначність, що допускають різні інтерпретації.

Мініатюри Ф. Сологуба представлені такими жанрами, як перетворення (метаморфози), казки, афоризми і фрагменти. У силу своєї граничної концентрації та лаконічності вони створюють підсумкову картину світу автора, який не вірив у позитивне перетворення світобудови.

Здійснений аналіз жанрової системи малої прози Ф. Сологуба дозволив виявити як специфіку та оригінальність його творів, так і продуктивність сологубівських жанрових моделей і новацій для письменників ХХ століття.

Ключові слова: жанр, новела, перетворення, казка, афоризм, фрагмент, мотив, інтертекст, хронотоп.

АННОТАЦИЯ

Молчанова Е. В. Жанровая система малой прозы Ф. Сологуба. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02 – русская литература. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина Министерства образования и науки Украины, Харьков, 2014.

В диссертации осуществлен всесторонний анализ поэтики репрезентативных произведений малой прозы Ф. Сологуба в контексте его лирики, романстики и публицистики. На этой основе определена жанровая система малой прозы писателя, включающая лиро-эпические новеллы (в том числе – календарные) и миниатюры. Последние же представлены жанрами превращения (метаморфозы), сказочки, афоризма и фрагмента. Результаты исследования свидетельствуют о том, что в жанровой системе малой прозы Ф. Сологуба преобладает лиро-эпическая новеллистика. Установлено, что новеллы Ф. Сологуба отличает доминирование лирического сюжета, воссоздающего внутреннюю коллизию героя, и обусловленные ею неожиданные метаморфозы и гротесковые трансформации хронотопа.

и предметного мира, данные в субъективном восприятии персонажа, неомифологизм и символическая многозначность, допускающая различные интерпретации. Динамику развития лирическому сюжету задает функционирование мотивов *тоски, страха, одиночества, смерти, богооставленности, отчужденности, враждебности, безразличия, презрения, печали, томления, мечты, сна, безумия, света и теней, красоты, пыли* и т. п., на уровне подтекста выявляющих изменения внутреннего (психологического или экзистенциального) состояния героев.

Особое место в малой прозе Ф. Сологуба занимают «календарные» новеллы. Исследование их поэтики показало тесную связь святочных, рождественских, пасхальных и праздничных новелл с поэзией и остальной новеллистикой писателя-символиста (субъективный тип повествования, функционирование одних и тех же мотивов в доминирующем лирическом сюжете, наличие героев с экзистенциальным типом сознания и т. п.). За счет этого автор расширял довольно тесные рамки жанровых моделей «календарной» прозы, существенно преобразуя ее и в концептуальном – иронично-пессимистическом – духе.

Анализ текстов показал, что миниатюры Ф. Сологуба представлены такими жанрами, как превращения (миниатюры микроцикла «Превращения»), сказочки (цикл «Сказочки»), а также еще более лаконичные, но предельно концентрированные по содержанию афоризмы (цикл «Афоризмы») и фрагменты (фрагментарный текст «Достоинство и мера вещей»). Формированию такой разновидности сологубовских миниатюр, которая может быть названа «превращение», предшествовал играющий важную роль в новеллистике Ф. Сологуба прием метаморфозы, известный еще по мифологии и античной литературе. Создавая эти миниатюры, писатель пытался заглянуть в глубинную сущность человека и выявить его подлинные свойства, чувства и возможности. Его интересовала проблема смены масок и ролей человека. Таким образом, несмотря на бытовой фабульный уровень этих миниатюр, Ф. Сологуб, как было показано, затрагивал в них глубокие философские проблемы.

Как показало исследование, в своих лаконичных и будто бы даже примитивных (от типа повествования до героев и сюжетов) сказочках Ф. Сологуб смело демонстрирует бессмысленность человеческого бытия и безрезультатность стремления изменить его к лучшему. В итоге вместо мудрой морали и дидактизма, характерных для жанров фольклорной и литературной сказки и басни, в сказочках ироничного Ф. Сологуба царит человеческая глупость и примитивность. В своих сказочках Ф. Сологуб не перестает быть лириком, поэтому его, казалось бы, примитивные, миниатюры отличаются высоким уровнем авторской субъективности и выстроены по законам ритмической прозы.

Наименьшими по объему миниатюрами Ф. Сологуба являются его афоризмы и фрагменты. Они представляют собой оригинальные итоговые размышления автора о добре и зле, жизни и смерти, о смысле жизни, о человеческих взаимоотношениях, о сущности Бога и Сатаны, природе и научно-техническом прогрессе, природе и человеку и др., выраженные в еще более лаконичной форме, чем его сказочки. Анализ поэтики «Афоризмов» и фрагментарного текста «Достоинство и мера

вещей» позволил определить, что циклообразующую роль в них играет монтаж, а во фрагментарном тексте и определенная композиция, поскольку фрагменты пронумерованы автором. В целом миниатюры Ф. Сологуба в силу своей предельной концентрации, лаконичности и взаимодополнительности являются неким итогом, запечатлевшим авторскую концепцию мира и человека.

Осуществленный анализ жанровой системы малой прозы Ф. Сологуба позволил выявить как специфику и оригинальность его произведений, так и продуктивность сологубовских жанровых моделей и новаций не только для Д. Хармса, но и для более широкого круга писателей XX века – Л. Андреева, футуристов, С. Кржижановского и др.

Ключевые слова: жанр, новелла, превращение, сказочка, афоризм, фрагмент, мотив, интертекст, хронотоп.

SUMMARY

Molchanova O. V. The genre system of F. Sologub's small prose. – Manuscript copyright.

The thesis for the degree of Candidate of Philology Studies, speciality 10.01.02 – Russian literature. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education Science of Ukraine, Kharkiv, 2014.

A thorough analysis of poetic manner of, the most representative works of the F. Sologub's small prose of in the context of his lyrics, novellistics and publicistics is accomplished in the dissertation. The results of the research give evidence that lyroepic novellistics, closely connected with the writer's "calendar" prose predominates in the genre system of the F. Sologub's small prose. The main peculiarities of his "calendar" prose are lyrical subject prevailing, firm motifs range functioning and connected with them transformations of chronotop an objective world, given in the subjective perception of the character; neomytologism and symbolic polysemantics both allowing various interpretations.

Miniatures of F. Sologub are represented by different genres including transformations, short fairy tails, aphorisms and fragments. On the strength of their utmost concentration and aconic narration they create the writer's final picture of the world, who did not believe in the positive reorganization of the universe.

The accomplished analysis of the genre system of the F. Sologub's small prose made it possible to reveal a specific and original character of his works as well as a productivity of the author's genre models and innovations for the writer's of the XX century.

Keywords: genre, novel, transformation, short fairy tale, aphorism, fragment, motif, intertext, chronotop.

Підписано до друку 24.06.2014.
